

PRETEKLOST, KI NOČE MINITI TRAVMA KOT ZGODOVINSKA IZKUŠNJA PRIMER: SLOVENCİ V ITALIJI¹

THE PAST THAT WILL NOT PASS - TRAUMA AS HISTORIC EXPERIENCE: THE CASE OF SLOVENES IN ITALY

In the Italian as well as European and other (expert) public, the assumption is strongly anchored that there are essential differences between fascist Italy and Nazi Germany which could be summed up as follows: 1. (Italian) fascism unlike Nazism was not founded upon the imperial ideology of power and racism of "superior" nations over "inferior" ones, the latter including Jews and Slavs; 2. compared to Nazism, fascism was milder as there were no totalitarian genocidal policy nor concentration camps, and, above all, it was not associated with 'choice'. As a result of Slovene and her own research studies, as well as studies carried out during recent years by (younger) Italian intellectuals, the author rejects both these assumptions as unfounded. She proceeds from the assumption that international postwar political circumstances allowed Italy, that contrary to Germany it did not have to face "crimes against humanity", that fascism committed against Jews since 1938, and - almost 20 years earlier - against Slovenes and Croats, within and later on also outside of the Friuli Venezia-Giulia Province. Hence the Italian "policy of oblivion" which was strongly conditioned by the fear of the Western allies that territorial claims could turn out in favour of "Slavocommunist" (Yugoslavia). The revived, stigmatizing and generalizing topos had a decisive role in the consolidation of "choice" between the seemingly better ones (Italians = non-communists) and seemingly worse ones (Slavs = communists). Cold war and confrontation between the West and the East only complemented this dividing imagology. Moreover, it was also strengthened considerably by the rise of socialism and communism, which - after the war - was manifested by mass arrests and liquidations of real or only alleged collaborationists, and by the fact that communism gave reason to belief that concentration camps executioners are easier to understand than their victims.

Keywords: Italy, fascism, »policy of oblivion«

V italijanski, a tudi evropski in zunajevropski (znanstveni) javnosti je slej ko prej močno zasidrana predpostavka, da obstajajo bistvene razlike med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo, ki bi jih lahko strnili takole: 1. (italijanski) fašizem drugače od nacizma ni temeljil na imperialni ideologiji moči in rasizma (večvrednih-narodov do »manjvrednih«, všteti Judov in Slovanov); 2. fašistični režim je bil v primerjavi z nacističnim dosti bolj blag: ni poznal ne totalitarne genocidne politike ne koncentracijskih taborišč, še zlasti pa si ni umazal rok s »oh«. Avtorica v svojem prispevku s pomočjo slovenskih in lastnih raziskav kot tudi raziskav, ki jih zlasti v zadnjih nekaj letih nadebudno uveljavljajo tudi (mlajši) italijanski razumniki obe predpostavki zavrača kot neutemeljeni. Pri tem izhaja iz predpostavke, da so mednarodne vojne politične okoliščine Italiji dovolile, da se ji v nasprotju z Nemčijo ni bilo treba spopasti z »zločini proti človeštvu«, ki jih je fašizem od leta 1938 prizadejal Judom ter - že skorajda 20 let poprej - zlasti Slovincem in Hrvatom znotraj in nato še zunaj Julijske krajine. Od tod tudi italijanska »politika pozabe«, ki jo je močno sopogojevala bojazen zapadnih zaveznikov, da bi se lahko ozemeljske zahteve iztekle v prid »slavokomunistov« (Jugoslavije). Ponovno oživiljeni stigmatizirajoči in posplošujoči topos je odigral bistveno vlogo prav pri utrjevanju »izbire med dozdnevno boljšimi enimi (Italijani = nekomunisti) in dozdevno slabšimi drugimi (Slovani = komunisti). Hladna vojna in konfrontacija med Zahodom in Vzhodom sta to cepitveno imagologijo le še izpopihali. Nemalo pa je k njej prispeval sam vzpon socializma oziroma komunizma, ki se je po vojni izpričeval z množično aretacijo in likvidacijo realnih in tudi zgolj domnevnih kolaboracionistov in dal vrhu vsega še vedeti, da je lažje razumeti koncentracijske rablje kot njihove žrtve.

Ključne besede: Italija, fašizem, »politika pozabe«

6. junija 1986 je Ernst Nolte v Frankfurter Allgemeine Zeitung objavil prispevek z naslovom *Die Vergangenheit die nicht vergehen will / Preteklost, ki noče miniti*, s katerim je sprožil znani »Historikerstreit«. Čeprav ni moj namen, da bi se spuščala v vsebino njegovega prispevka, ki jo je kmalu podkrepil v svoji knjigi *Der europäische Bürgerkrieg*,² bi rada izpostavila srž njegove predpostavke, ki se mi glede na moj raziskovalni interes zdi pomembna. Ernst Nolte vzpostavlja »kavzalni neksus« med dvema totalitarizmoma, to je med boljševizmom s svojimi gulagi ter nacizmom s svojimi uničevalnimi taborišči. Prvi naj bi bil prvotnejši, »logični in faktični prius«, slednji njegova »kopija« a hkrati nevarni sovražnik, ki je evociral genocid Judov. Judje so po Nolteju eminentno sodelovali v ruskem in mednarodnem komunističnem gibanju. Očitek, da nosijo odgovornost pri uredničenju boljševiških masakrov (uničenje buržoazije) zato po njegovem ni nekaj naključnega. Ernst Nolte vidi v njem »racionalno jedro«, ki opravičuje nacistični »postulat uničenja Judov«.

Naj poudarim, da se ta postulat ni omejeval le na Jude, kot pripominjajo tisti, ki v *šo'ah* ne vidijo zgolj zločina proti Judom, temveč tudi proti »slovanskemu svetu«, Poljakom, Rusom, Slovencem in drugim »manjvrednim rasam«, še zlasti Sintijem in Romom. Vključeval pa je tudi komuniste in antifašiste vseh narodnosti, Jehovce, duševno in telesno prizadete in homoseksualce. Med 20 milijoni Hitlerjevih žrtev, je bilo Judov približno šest milijonov.³ Drži pa, kot sugerira Nolte, da se je sistematično iztrebljanje Judov začelo še pred začetkom delovanja nacističnega uničevalnega stroja nad vsemi omenjenimi skupinami ljudi, da pa jih je le-ta najbolj neizprosno prizadel. Na to zgovorno opozarja pojem *Endlösung*, ki se izrecno nanaša na Jude. Edinstvenost nacistične zahteve po totalni odstranitvi Judov je v tem, da ni imela nikakršnega ideološko-političnega, vojaškega ali siceršnjega strateškega smotra – bila je »smoter sama na sebi«. Konec koncev je bil to Hitlerjev smoter,⁴ ki je globoko zasidrano protijudovsko obsesijo spremenil v »sveto misijo nacistov«, njihov prispevek zahodni civilizaciji.

Bistvena razlika med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo je, da slednja skozi dobro desetletje in pol ni bila zastavonoša protijudovstva, prav tako pa si ni

* * *

¹ Prispevek je razširjena verzija referata »The past that will not pass. Trauma as a historical experience. The case of Slovenes in Italy«, ki ga je avtorica predvajala na Mednarodni znanstveni konferenci »Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution« v Imperial War Museum-u v Londonu od 29.-31. januarja 2003

² Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Berlin 1987

³ Marta Verginella, »Zgodovina žrtev in krvnikov (spremna beseda)«, v Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana 2000, str. 124-125; Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, 2. izd., Ithaca, New York 2000, str. X

⁴ Verginella, »Zgodovina žrtev«, str. 127; Peter Longerich, *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur »Endlösung«*, München 2001

prizadevala za genocidni »postulat uničenja Judov«. Vendar tudi Italija, kljub veljavnim nasprotnim trditvam, ni bila imuna pred rasističnim antisemitizmom, saj je predstavljal uveljavljeni »kulturni idiom«, ki je prvenstveno temeljil na kategoriji »arijstva«.⁵ Ni naključje, da je Mussolini leta 1919, torej že pred uradno vzpostavitev fašizma, prav v slogu Nolteja dejal, da so komunistično revolucijo organizirali »Judje [...], ki se maščujejo proti arijski rasi« (»ebrei [...] che si prendono una rivincita contro la razza ariana«).⁶ Čeprav drži, da je Mussolini tudi javno zagotavljal, da italijansko fašistično gibanje ni »protisemitsko«, njegove proarijske dikcije ne gre podcenjevati, že zato ne, ker ima določeno kontinuiteto, ki je z nemško-italijanskim zблиževanjem sredi tridesetih let prešla v državno ideologijo in končno v totalitarno politiko »arizacije«.

Leta 1938 je Mussolini prižgal zeleno luč za sklenitev rasnih zakonov, ki so hudo prizadeli judovski življenj v Italiji,⁷ čeprav so predvidevali izjemne določbe: za družine vojnih veteranov, ranjenih in padlih »za fašizem« ter ljudi z uradno potrjenim priznanjem za zasluge »civilnega značaja«.⁸ Šele v zadnjih nekaj letih pronicajo v javno zavest rezultati raziskave, iz katerih izhaja, da je po vstopu Italije v vojno na strani nacistične Nemčije tudi v Italiji in na italijanskih zasedbenih ozemljih nastala vrsta internacijskih in koncentracijskih taborišč (okrog dvesto; natančno število še raziskujejo) za razne skupine ljudi, med njimi *tudi za Jude*; prvih 43 je 4. septembra 1940 omogočil prav Mussolinijev dekret.⁹ Duce in njegovi pomagači so nato v okviru kolaboracionistične Repubblica Sociale Italiana di Salò sistematično podpirali deportacije Judov in drugih manjšinskih skupnosti v Nemčijo, dobro vedoč, da to zanje pomeni smrt. Ta podpora se kaže tudi v tem, da je salòjska vlada izročila nacistom taborišče Fossoli di Carpi (Modena) ter pomagala pri vzpostavitvi nadaljnjih: Borgo San Dalmazzo (Cuneo), Grosetto, Bolzano in Risiera di San Sabba / Rižarna (Trst).

* * *

⁵ Alberto Burgio (ur.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Bologna 1999

⁶ Cit. po Mauro di Raspanti, »Il mito ariano nella cultura italiana fra Otto e Novecento«, v Alberto Burgio (ur.), *Nel nome della razza*, str. 84

⁷ Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*, Torino 2000; Silvia Bon, *Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte*, Gorizia 2000

⁸ Renzo de Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, 2 zv., 1977, Milano, 2. zv., str. 677-679. Ugotovitev govori v prid statistikam, iz katerih izhaja, da so bili Judje dobro integrirani v italijansko družbo; zavzemali so vidne državne, vojaške in poklicne položaje; mnogi izmed njih so se borili za »nacionalno poenotenje« Italije, kar se kaže tudi v tem, da je bilo okrog 5000 italijanskih Judov včlanjenih v italijansko fašistično stranko, to je več kot 10 odstotkov judovskega prebivalstva v Italiji. Glej Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 3. zv., Frankfurt am Main 1999, zv. 2, str. 703; Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue and Survival*, New York and London 1987, str. 27

⁹ Costantino Di Sante (ur.), *I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione (1940-1945)*, Milano 2001; Fabio Galluccio, *I lager in Italia. La memoria sepolta nei duecento luoghi di deportazione fascisti*, Civezzano 2002; Jezernik, Božidar, *Struggle for Survival. Italian Concentration Camps for Slovenes during the Second World War*, Ljubljana 1999

Rižarna je bila edino nacistično taborišče na italijanskih tleh, ki ni bilo le zbirnega in prehodnega pomena, ampak je bilo pravo uničevalno taborišče; v njem so namreč zgradili tudi »celice smrti« in krematorij. Nahajalo se je v operativni coni »Adriatisches Küstenland«, ki je zajemala pokrajine Trst, Gorico, Videm (plurietnični teritorij, kjer »avtohtono« živijo tudi pripadniki »slovenske manjšine«; le-ti sami sebe označujejo tudi z izrazom *Primorci*, teritorij, na katerem živijo, pa *Primorska*) in pokrajine Pulj, Rijeka in Ljubljana.¹⁰ Operativni coni je v navezavi na »habsburški mit« (Claudio Magris) poveljeval koroški Gauleiter Friedrich Rainer, in pri tem, da bi jih mobiliziral za tretji rajh, oživiljal še precej močne sentimente po »avstrijski obnovi«. V preoblikujoči zrcalni podobi obujanja spominov je bila Avstro-Ogrska, in s tem tudi Avstrijsko Primorje (od leta 1918 Julijska krajina), videti (in se slej ko prej vidi – ne le pri (severno) italijanskem, temveč tudi pri slovenskem prebivalstvu)¹¹ kot porok za (upravni) »red«, vreden posnemanja in spojitve z »nordijskim« ali »pruskim«¹²; zahteval je skrajni *sacrifitium nationis*, odpoved »kreaturnosti«, stiku z drugim/i v sebi/zunaj sebe, skratka inkorporacijo v tisti »totalni prostor«, v katerem fizično nasilje »ne predstavlja več ne-varnost, [...], temveč svojsko varnost.«¹³

Dejansko je Rainer v upravnem aparatu operativne cone »Adriatisches Küstenland« poskrbel za uravnovešeno nacistično mešanico med Avstrijci, predvsem Korošci, ter Nemci in, tako bi dodala, tudi domačini – v nekaterih primerih celo s starimi povezavami s Trstom in Avstrijskim Primorjem.¹⁴ Verjetno je Rainer

* * *

¹⁰ ANED (Associazione Nazionale ex Deportati - sezione Trieste) (izd.), *Dallo squadrismo fascista alle stragi della Risiera, Trieste, Istria, Friuli*, Trieste 1978; Ferruccio Fölkel, *La Risiera di San Sabba*, Milano 1979; Adolfo Scalpelli (ur.), *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*, ANED-Ricerche, 2 zv., Milano 1988; Marco Coslovich, *I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*, Milano 1994; Bon, *Gli ebrei a Trieste*, str. 283-332; Tristano Matta, »Risiera di San Sabba. Il difficile cammino della memoria della giustizia«, v Di Sante (ur.), *I campi di concentramento in Italia*, str. 300-317; URL: <http://deathcamps.org/sabba/>

¹¹ Marija Jurić Pahor, *Narod, identiteta, spol*, Trst, 2000, str. 323-332.

¹² Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzl Filipič, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*, Celovec, Ljubljana, Dunaj 2002, str.116-118; Gl. tudi Enzo Collotti, *L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata. 1943-1945*, Milano 1963; Lutz Klinkhammer, *Zwischen Bindnis und Besatzung. Das nationalsozialistische Deutschland und die Republik von Salz 1943-1945*, Tübingen 1993

¹³ See Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, 2. zv., Frankfurt am Main 1990, str. 322

¹⁴ Glej seznam oseb v Elste et al, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi*, str. 117. Ta personalna politika se odraža tudi v zgodovini Rižarne, bivše luščilnice riža, ki so jo v letih 1932-40 spreminjali v vojašnico. Marca 1943 je postal njen upravitelj Riccardo Gefter Wondrich, ki se je rodil v avstrijskem Grazu in doraščal v Trstu. Že leta 1919 je vstopil v tržaško fašistično stranko in v njene škvadre, po fašističnem prevzemu oblasti je bil član njegovega vodstva. Za »hrabrost« na ruski fronti si je pridobil dve odlikovanji, eno od teh od nacistov. Po 8. 9. 1943 se je opredelil za Mussolinijevo salnjsko republiko in postal oficir GNR (Guardia nazionale repubblicana). Po vojni je svojo politično aktivnost nadaljeval v neofašistični MSI (Movimento sociale italiano) in bil eden najvidnejših predstavnikov te stranke v Trstu. Glej Alessandro Volk, »O lastništvu in uporabi kompleksa Rižarne pri Sv. Soboti«, v *Annales*, št. 18, 1999, str. 439

vplival tudi na odločitev Hitlerja in Himmlerja, da Odilo Globočnik prekine svoje delovanje na Poljskem in se skupaj z velikim delom akcijskega štaba Aktion Reinhard (92 oseb, vključno z nekaterimi ukrajinskimi SS-ovci) »vrne« v svoje rojstno mesto Trst, da bi tu postal Höherer SS und Polizeiführer ter poveljnik Rižarne.¹⁵ »Paniko«, ki tiči za to odločitvijo, je v prvi vrsti narekovala preokupacija z vse bolj uspešnim partizanskim gibanjem nad »celotnim področjem ob nekdanji jugoslovansko-italijanski meji«. Hkrati je bilo treba preprečiti, da bi se vojaško in številčno močnejši slovenski (in hrvaški) partizani združili z italijanskimi; ta možnost, ki se je zaradi obojestranske pogojenosti z nacionalno logiko le delno in z napetostmi udejanjala, je motila tudi nekatere zavezniške oblasti in vladne uradnike.¹⁶

Kljub temu se je odpor tako razrasel, da je bila »država SS« večkrat prisiljena sprožiti silovite ofenzive, kar je hkrati zaviralo ključni nacistični cilj, namreč »dokončno rešitev« še preostalih Judov. Naj navedem številke za Trst: Judovska skupnost v Trstu je v trenutku nemške okupacije štela okrog 2.500 oseb (tik pred sklenitvijo rasnih zakonov jih je bilo še okrog 6.000), od teh so jih – kot beremo na spominskem kamnu na judovskem pokopališču – nacistične oblasti deportirale 687 (le 19 se jih je vrnilo). Skupaj so v Rižarno do aprila 1945 internirali 25.000 ljudi; 4.000–5.000 izmed njih so usmrtili in sežgali, ostale pa odpeljali zlasti v Dachau, Buchenwald in Auschwitz. Najvišji delež tako med deportiranimi kot med žrtvami so predstavljali slovenski in hrvaški partizani in antifašisti. Nasploh so bili »Slovani« izpostavljeni neusmiljenemu iztrebljanju. Ferruccio Fölkel je v uvodu slovenskega prevoda svoje knjige *La Risiera di San Sabba* zapisal, da je bilo vse, kar so nacisti in »njim podložna fašistična milicija« uspeli izpeljati »od oktobra 1943 do aprila 1945 – in to ne le v prehodnem in koncentracijskem taborišču nekdanje luščilnice riža – obenem tudi nasilen poskus udejanjanja 'končne rešitve' nad Slovenci in Hrvati« v Jadranskem Primorju.¹⁷

Nič novega ne povem z opozorilom, da je nacistični genocid Judov na mednarodni ravni, zlasti v Izraelu, ZDA, Nemčiji in nekaterih drugih zahodnoevropskih državah že precej dobro raziskan in znan; kar pa ne velja za italijansko fašistično genocidno politiko do Judov. Prevladuje mnenje, da so bili v Italiji, kot je poudarila že Hannah Arendt, »vsi protijudovski ukrepi nepopularni« in da je priš-

* * *

¹⁵ Elste, Koschat, Filipič, *Nacistična Avstrija*, str. 117

¹⁶ Milan Pahor, *Delavska enotnost - Unità Operaia*, Ljubljana, Trst 1986; Thomas M. Barker, *Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba*, Ljubljana 1991, str. 31 (izvirnik: *Social Revolutionaries and Secret Agents: The Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive*, Irvington, New York 1990); glej tudi Gorazd Bajc, *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*, Knjižnica Annales 30, Koper 2002

¹⁷ Ferruccio Fölkel, *Rižarna. Vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu*, Trst 1990, str. 7 (glej op. 9)

lo celo do »sabotaže dokončne rešitve«.18 Opravka nimamo le z amnezijo, ampak tudi s potvorbo zgodovinskega spomina, ki se ujema s prevladujočo povojno *politiko pozabe*, h kateri se bom še vrnila. Tudi in zlasti zaradi tega, ker je ta politika hkrati tudi napad na dostojanstvo preživelih oziroma izraz nepripravljenosti, da bi jim prisluhnili. Tovrstno politike bi rada nakazala vsaj v grobih obrisih, in to na primeru *fašističnega* in *naci-fašističnega* genocida nad Slovenci v Italiji, ki je povsem potisnjen v pozabo – kot da bi šlo za »odstranjeno stran zgodovine«, čeprav je bila kmalu odlično dokumentirana in predstavljena tako diplomatski kot znanstveni javnosti.19

Precedens in sprožilec genocida Slovencev je bila imperialistična ideologija, po kateri svet po definiciji pripada velikim in močnim državam; male države ali pripadniki nacionalnih in etničnih skupnosti se jim morajo pridružiti, sicer jih bodo zbrisali z oblička Zemlje. Ta ideologija je z vso težo prizadela slovensko govoreče prebivalstvo že pred, še zlasti pa po priključitvi s Slovenci in Hrvati naseljenih območij Avstrijskega Primorja Italiji leta 1918.20 Vse to v imenu »obrambe italijanstva pred Slovani«, ki so –drugače od »nacionalno integrativnih« Judov – veljali za »razza senza storia« – za »barbare«, »kmetavzarje« »s'ciave«21 in končno za neasimilabilne, za pravšnji objekt iztrebljanja. Tovrstni rasizem je temeljil na superiornosti italijanske »države – nacije – rase«, nemalokrat konotirane z arijsko, ki je obenem legitimiral razcvetele teze iredentizma o »večno italijanskih« in »neodrešenih« (*irredente*) ozemljih, pa čeprav ta ozemlja – z izjemo slovensko govoreče Benečije in Rezije v današnji severovzhodni Furlaniji, ki so ju priključili Italiji že leta 1866 – (še) niso pripadala italijanski državi. Fašistična oblast je Slovence in Hrvate na milost in nemilost izpostavljala »bonifica etnica«, kar je do leta 1938 pomenilo v prvi vrsti odstranitev »manjvrednih« slovanskih narodnosti, prezirljivo imenovanih »allogeni«.22

Dejansko se je fašistični pogrom proti Slovincem in Hrvatom začel točno dve desetletji pred pogromom proti Judom, kar pomeni, da italijanski fašizem, za

* * *

18 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht über die Banalität des Bösen*, 7. izd., München 1997, str. 282, str. 280, 282. K izjavam H. Arendt gl. Marija Jurić Pahor, »Civilizacija in nasilje«, v *Razprave in gradivo/Treatises and Documents*, št. 35, 1999, str. 42, 46

19 Glej na primer Lavo Čermelj, *Life-and-Death Struggle of a National Minority (The Jugoslavs in Italy)*, Ljubljana 1936; The Regional National Liberation Committee for the Slovene Littoral and Trieste (izd.), *The Julian March*, Trieste 1946

20 Po ocenah zgodovinarja Carla Schiffrerja je bilo leta 1921 v Julijski krajini (bivšem Avstrijskem Primorju) 52 odstotkov Italijanov (493 000) in 43 odstotkov »Slovanov« (428 000), od teh med 290.000 do 300 000 Slovencev. See Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1998*, Venezia 1998, str. 30

21 Beseda *s'ciavo* (suženj) še danes uporabljajo kot žaljivko za *slavo* v pomenu Slovenec, Slovan.

22 Collotti, Enzo, »Sul razzismo antisloveno«, v Burgio (ur.), *Nel nome della razza*, str. 33-62; Bon, *Gli ebrei a Trieste*, str. 153; Paolo G. Parovel, *Velika prevara na slovensi zahodni meji. Dosje Italija*, Kamnik 1996, str. 39

razliko od nacizma, za največje sovražnike ni razglašal Judov, temveč prav omenjeno slovansko populacijo.

Ta izrazita protislovansko usmerjena agresija ima ob iredentističnih težnjah, ki so sovpadale s težnjami po ekspanziji »na vzhod«, še dodatni vzrok. Od konca 19. stoletja naprej, še zlasti pa v letih pred prvo svetovno vojno, so se imeli Slovenci, če se omejim nanje, že sami za nacionalno dovolj močne, da bi lahko definirali del Julijske krajine, še posebej pokrajini Trst in Gorico, za svojo interesno cono, ki ne sodi v Italijo, ampak v Zedinjeno Slovenijo v okviru prihodnje Jugoslavije. (V tem smislu je tržaško-italijanska elita pravilno ocenila, da se njena monopolna oblast bliža koncu.) Razplet dogodkov v času med in po prvi svetovni vojni pa je te nacionalne »sanje«, ki jih je protislovanski rasizem močno pospešil, preprečil, a hkrati tudi radikaliziral; nacionalni in fizični obstoj slovensko govorečega prebivalstva znotraj Italije je postajal nepredstavljen in nemogoč.

Genocid (v resnici genocid ne pomeni uničenja posameznikov, temveč »roda«, iz lat. *genus*) Slovencev se je začel z deportiranjem, izgonom, umori intelektualcev, duhovnikov in mnenjskih vodij. Svoj prvi višek je dosegel, ko so fašistične »škvadre« 13. julija 1920 zažgale Narodni dom, reprezentančno palačo in simbol uspešnega in razvejanega slovenskega nacionalnega gibanja v Trstu, ki so mu sledili požigi in neizprosni teror po celotni Julijski krajini. Leta 1921 se je začelo tudi popolno poitaljanjenje slovenskih toponimov, nato še priimkov in imen, ki je trajalo vse do leta 1945.²³ Leta 1923 je bila slovenščina prepovedana v vseh javnih uradih, v pogovorih na cesti, na nagrobnih napisih (na pokopališčih so bili nagrobniki pogosto poškodovani ali odstranjeni) in tudi v cerkvi; istega leta so zaprli tudi vse slovenske šole, leta 1927 pa ukinili vsa preostala slovenska društva in slovenski tisk. Sistematično je potekala tudi ekspropriacija društvene lastnine (hranilnic in posojilnic, bank, podjetij) Slovencev in uničevanje zasebnih podjetij.²⁴ Leta 1931 je fašistična oblast uvedla usklajeni sistem davčne in sodne ekspropriacije zemljišč in hiš slovenskih kmetov, ki so jih kasneje (v letih 1934–1938, op. M. J. P.) pod ugodnimi pogoji prodali kmetovalcem – fašistom »čiste italijanske rase«.²⁵

Po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 je fašistična oblast svojo genocidno politiko nad slovensko govorečim prebivalstvom razširila še na tisti del Slovenije, ki ga

* * *

²³ Paolo Parovel, *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella «Venezia Giulia» dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti*, Trieste 1985

²⁴ Milan Pahor, *Slovensko denarništvo v Trstu*, Trst 1989, str. 132-140; Milan Pahor, *Jadranska banka v Trstu*, Trst, 1996, str. 174-234

²⁵ Parovel, *Velika prevara*, str. 41

je imenovala »Ljubljanska pokrajina«.²⁶ Z mislijo na »uskladitev rasnih meja s političnimi« je uredila šest koncentracijskih taborišč za Slovence (daljši ali krajši čas naj bi bilo v njih interniranih več kot 25.000 oseb),²⁷ ki so se tako pridružila predvojnim »konfinacijskim kolonijam« na odročnih krajih južne Italije, v katerih so bili že skoraj dve desetletji zaprti Primorci (otočje Lipari, Ponza, Tremiti, Ventotene, itn.). Najhujši med njimi je bil Rab; tukaj je na seznamu žrtev 1.252 oseb, umrlih med julijem 1942 in julijem 1943.²⁸ Jonathan Steinberg je v svoji knjigi *All or Nothing – The Axis and the Holocaust 1941–1943*, ki idealizira »humanost« italijanskih oblasti in sploh Italijanov v odnosu do Judov, sicer bežno, a vendar opazil, da te v odnosu do slovenskega in hrvaškega prebivalstva ni bilo. Takole povzema besede generala Maria Roatta, ki jih je avgusta 1942 izrekel v Kočevju (Slovenija): »Duce jih namerava 'z vsemi sredstvi odstraniti'.«²⁹ V tem sklopu ima Jonathan Steinberg, sicer v drugem kontekstu, v mislih koncentracijsko taborišče Rab, kamor so italijanske oblasti julija 1943 premeščale tudi Jude, da bi jih rešili zagotove smrti pod ustaško oblastjo. Avtor govori o »dejansko grozljivih« pogojih, v katerih so bili internirani Slovenci, in izpostavlja, da so Judje v primerjavi z njimi živeli skorajda v raju (majhne zidane stavbe, sanitarije, dobra oskrba itd.)³⁰ Jaša Romano to ugotovitev precej relativizira, vendar priznava, da so Judje na Rabu dejansko našli »zaščito«. Skupaj z nekaterimi drugimi judovskimi avtorji meni, da italijanske oblasti te zaščite niso nudile iz humanih razlogov, kot so trdile, temveč je šlo zlasti za prihodnji razvoj Italije ob pričakovanem izstopu iz pakta sil osi Rim-Berlin.³¹ Le malo vojakov in nižjih oficirjev je še verjelo v zmago in mnogi so novico o kapitulaciji Italije sprejeli z nepopisnim veseljem.³² To se je še posebej kazalo zunaj taboriščnega sveta, kjer je prišlo do vrste spontanih vstaj in uničenja fašističnih simbolov. Paul Parin se ne moti, ko pravi, da se v Italiji, drugače kot v Nemčiji, »totalno ponotranjenje fašistične oblasti ni povsem izoblikovalo«.³³

* * *

²⁶ Tone Ferenc, *La provincia »italiana« di Lubiana. Documenti 1941-1942*, Udine 1994; Tone Ferenc, *«Si ammazza troppo poco». Condannati a morte-ostaggi-passati per le armi nella Provincia di Lubiana 1941-1943. Documenti*, Ljubljana 1999

²⁷ Jezernik, *Struggle for Survival*; Tone Ferenc, *Rab-Arbe-Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti*, Ljubljana 2000; Carlo Spartaco Capogreco, »Internamento e deportazione dei civili jugoslavi (1941-'43)«, v Di Sante (ur.), *I campi di concentramento in Italia*, str. 134-161

²⁸ Jezernik, *Struggle for Survival*, str. 330

²⁹ Jonathan Steinberg, *Deutsche, Italiener und Juden. Der italienische Widerstand gegen den Holocaust*, Göttingen 1994, str. 54-55

³⁰ Ibid., str. 173-176

³¹ Anton Vratuša, *Iz verig v svobodo. Rabska brigada*, Ljubljana 1998, str. 309-320

³² Jezernik, *Struggle for Survival*, str. 66-68

³³ Paul Parin, »Der nationalen Schande zu begegnen. Ein Vergleich der deutschen und italienischen Kultur«, v isti: *Noch ein Leben. Eine Erzählung. Zwei Versuche*, Freiburg im Breisgau, str. 131

Po razsulu italijanske vojske 8. septembra se je fašistična *bonifica etnica* v obliki *naci-fašistične* nadaljevala v severni Italiji, še posebej izrazito v Julijski krajini, ki je bila pod imenom operacijska cona Adriatisches Küstenland priključena Nemčiji. Čeprav je tudi v tej regiji podpora fašizmu občutno slabela, je bila v primerjavi z drugimi pokrajinami še naprej nadpovprečna. Prišlo je celo do izrazitega kolaboracionizma in identifikacije z nacističnim »Herrenvolkom«, ki je v očeh mnogih predstavljal najvišji možni in posnemanja vreden vzorec nacionalne privrženosti in/ali perspektivo, ki zagotavlja gospodarski razvoj. To velja še zlasti za Trst, kjer je Enzo Collotti zabeležil edini primer uradnega sodelovanja »visoke buržoazije«, to je vodilnih predstavnikov gospodarske in politične elite, z nacistično upravo v Italiji.³⁴ Treba pa je dodati, da so fašistični gremiji to elito poprej temeljito očistili od »vprege z Judi«.³⁵ Kolaboracionizem je na ta način tudi lažje opravičeval podporo nacizmu ter genocid nad Slovenci in Hrvati. In nenazadnje, toleriral ali podpiral je izrazito nasilje do vseh ljudi, ki po 8. septembru niso hoteli ponovno prijeti za orožje, oziroma so se v tej ali drugi obliki vključili v odpornišтво oziroma partizansko gibanje. V najboljšem primeru so veljali za ignoriranja vredne špekulante, strahopetce in mlačneže, v najslabšem pa za narodne izdajalce ali »slavocomuniste«.

Izraz »slavocomunisti« je najbolj razvnel italijanski nacionalizem in fašizem. Skovanka je propagandno učinkovito povezovala rasistični (na primer *s'ciavo* – *slavo*) in ideološki stereotip. Hkrati je zavajala k domnevi, da so Slovenci postali svetovnonazorsko in politično enotna skupina prebivalcev, torej komunisti, in to kljub dejstvu, da je med slovenskim prebivalstvom na Primorskem obstajala močna politična in ideološka diferenciacija tudi v času najhujšega fašističnega nasilja. Primorski mladeniči, ki so sredi dvajsetih let vzpostavili »prvi antifašizem v Evropi«,³⁶ so bili liberalni narodnjaki, ne pa komunisti. Tudi leta 1941 ustanovljena Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ki je odkrito težila k posnemanju sovjetskih vzorcev, to je k enopartijski vladavini boljševiškega tipa, ne bi bila uspešna, če ne bi zagotavljala povezave komunistov, liberalcev in katoličanov. Genocidne politike nad Slovenci (in Hrvati) ne gre vrednotiti kot samozaščitno dejanje pred nevarnim »slovanskim sovražnikom« ali kot preventivno proti-nasilje »v prid nadaljnega boja proti boljševizmu«, kakor beremo v prvi odredbi Gauleiterja Rainerja z dne 1. oktobra 1943, ki utemeljuje napad in prevzem politične in upravne moči na področju »Primorja«. ³⁷ Prav tako je ni mogoče – kot to predpostavlja Nolte – povezovati s stereotipom o judovsko-boljševiški navezi, pa

* * *

³⁴ Boris M. Gombač, *Trst-Trieste. Dve imeni ena identiteta*, Ljubljana, Trst (Trieste) 1993, str. 112

³⁵ See Bon, *Gli Ebrei a Trieste*, str. 93-107; str. 127-151.

³⁶ Milica Kacin, Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*, Koper (Capodistria) 1990

³⁷ Galliano Fogar, »Dalle aggressioni fasciste alla occupazione nazista«, v ANED (izd.), *Dallo squadristico fascista*, str. 90

čepprav ta stereotip tudi znotraj Italije ni ostal brez privrženecv. Hitler je v svoji knjigi *Mein Kampf* trdil, da Jud ni napaden, ampak da je –kot tudi boljševik, s katerim sodeluje – napadalec.³⁸ Podobno so fašisti trdili, da želijo zaščititi »od nekdanj italijanska ozemlja« pred »slovanskimi komunisti«, ki so jih – kot zlasti od leta 1938 naprej tudi Jude – asociirali z zaroto in rasnim onesnaženjem, kar pomeni, da so jih uvrstili v kategorijo škodljivih ljudi, ki se jih lahko podredi in iztrebi. Neki videmski fašistični tednik je med nemško zasedbo zapisal: »Bandite, ki so okužili svobodno ozemlje Italije, moramo premagati in uničiti« in poveličeval Nemčijo, ki jo je ogrožal »Jud, ki se je razbohotil po Evropi z vsemi nezakonitimi sredstvi«. ³⁹

Stigmatizirajoči topos »slavokomunisti« je bistveno vlogo odigral med hladno vojno, kaže pa se v tem, da je na italijanskem obmejnem območju nastal pojem državljanov drugega razreda, podoben »deminutio capitis« (v rimskem pravu odvzem državljanskih pravic – ko ostane le golo življenje), ki se je nanašal na Slovence, Hrvate in »nenacionalno« usmerjene Italijane. Proti njim je javnost mogoče še danes hitro naščuvati, med tem ko javna občila, ki jih kot »medijski boss« v največji meri usmerja predsednik vlade Silvio Berlusconi, zelo strpno in neprizadeto opazuje celo nasilna dejanja italijanskih skrajnih nacionalistov in neofašistov.

Ta razvoj ni zaskrbljujoč le zaradi tega, ker je neke vrste bližnjica k normalizaciji fašizma in naci-fašizma, temveč tudi zaradi tega, ker se ujema s politiko pozabe, ki jo je skovala Italija takoj po drugi svetovni vojni. V svet je pošiljala zavajajočo predstavo, da je bil italijanski fašizem v primerjavi z nacizmom mnogo manj krut, saj ni poznal ne genocida, ne koncentracijskih taborišč, še zlasti pa si ni umazal rok s šo'ah. Kolaboracionistično nasilje v obdobju nacistične okupacije so zastopniki Italije opravičevali kot »domoljubna« dejanja v prid ohranitve »nacionalne enotnosti«. To svojo tezo so podkrepili s šokantnimi slikami razpadajočih trupel v kraških brezni, za katere se je kasneje uveljavil izraz »fojbe«. ⁴⁰ S temi podobami so hoteli opozoriti na poboje (nekaj sto žrtev), ki so jih po kapitulaciji Italije, še zlasti pa po osvoboditvi leta 1945 v Julijski krajini zakrivili »Titovi« partizani ter jugoslovanske zasedbene oblasti. Čepprav se ti poboji po svojih maščevalnih potezah niso razlikovali od podobnih po severni Italiji, so opisani kot »slovansko-komunistični genocid«, katerega žrtve naj bi bili Italijani samo zato, ker »so bili Italijani«. Treba pa je dodati, da se je tragedija fojb dogajala zlasti med boji za ozemeljske zahteve oziroma za meje⁴¹ in da usmrtitve niso prizadele le

* * *

³⁸ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Roma 1971, str. 238-239

³⁹ Galliano Fogar, »Dalle aggressioni fasciste«, str. 110

⁴⁰ Cernigoj Claudia, *Operazione foibe a Trieste*, Udine 1997; Giani Oliva, »Foibe«, v Victoria de Grazia and Sergio Luzzatto, *Dizionario del Fascismo*, 1. zv. (A-K), Torino 2002, str. 545-547

⁴¹ Nevenka Troha, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*, Ljubljana 1999

fašiste oziroma kolaboracioniste, ampak tudi ljudi, ki so zgolj nasprotovali vključitvi v Jugoslavijo – tudi zato, ker so to državo povezovali z vzponom projekta »človekove osvoboditve«, ki je s totalitarnimi represivnimi ukrepi doživeljal vse bolj očitno deviacijo. Lahko bi rekli, da je le-ta deloval kot dobrodošel za prikrivanje resničnega genocida med letoma 1918 in 1945, ki ga je nad Slovani in Judi zagrešil fašizem.

Amnezija je prekrila tudi obstoj italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč. Čeprav je v zadnjih letih nastalo kar nekaj študij, se raziskovalci soočajo s precejšnjimi ovirami: »Gradiva vojnega ministra (zaprta že od leta 1930) so še vedno nedostopna celo raziskovalcem, gradiva notranjega ministrstva so sicer dostopna, a so zvečine iz arhiva izločeni deli, ki se nanašajo na koncentracijska taborišča.«⁴² K temu je treba prišteti vse prej kot »nevtralno« vodeni sodni proces za zločine, izvršene v Rižarni, ki je bil leta 1976 v Trstu. Vsa prizadevanja uradno imenovanega preiskovalnega sodnika Sergia Serba so bila intenzivno usmerjena v to, da je dogajanja v Rižarni zreduciral na skupino nacističnih »blaznežev« iz Einsatzkommando Reinhard (kot da ne bi bili racionalno vključeni v uničevalno kolesje rajha) in močno omejil ali naravnost tajil odgovornost italijanskih fašističnih kolaboracionistov. Še več, odgovornost za nacistično zatiranje je pripisal odporniškemu gibanju, posebno jugoslovanskemu, in sugeriral, da je bilo početje Einsatzkommando v Rižarni v bistvu oblika »legalne rezistence«. Gre za dikcijo, ki jo je leto poprej zastopal že v – sicer močno osporavani in v drugi stopnji procesa revidirani – preiskovalni odločbi, ki deli žrtve v Rižarni v »nedolžne« in »krive«; slednji, torej partizani, so bili po njegovem podvrženi vojnim zakonom, zaradi delovanja proti interesom okupacijskih oblasti jih je bilo zato mogoče obsoditi in kaznovati s smrtjo.⁴³

Naj opozorim, da so italijansko povojno politiko pozabe implicitno podpirale tudi britansko-ameriške zavezniške sile, saj si niso prizadevale za to, da bi odstrle kopreno z italijanskih koncentracijskih taborišč. V Trstu je Zavezniška vojaška uprava (Allied Military Government [1945–1954]) celo sama doprinesla svoj delež k brisanju sledov za zločini v Rižarni tako, da je na stenah in vratih »celic smrti« izpisana ali izpraskana imena in grafite žrtev prepleskala,⁴⁴ Rižarno pa nato uporabila kot begunsko taborišče. Decembra leta 1945 je zaustavila sodno razpravo o zločinih v tržaški Rižarni (predsednik sodnega senata je bil med

* * *

⁴² Mojca Drčar Murko, »Here death tired of death«, v Zenek, *Struggle for Survival*, str. 8 (slov. izvirnik 1997, str. 7/8)

⁴³ Ferdinando Zidar, »Il processo della Risiera«, v ANED (ur.), *Dallo squadristo fascista*, 3. izd. (1978), str. 153-174; Scalpelli (ur.), *San Sabba. Istruttoria e processo*; Matta, »Risiera di San Sabba«, str. 300-317

⁴⁴ Del grafitov se je vendar ohranil. Diego de Henriquez, bivši italijanski podoficir, rojeni Tržačan, jih je maja 1945 - verjetno v celoti - natančno prerisal in prepisal. See Scalpelli (ed), *San Sabba. Istruttoria e processo*, 2. zv., slikovna priloga z obrazložitvijo (brez navedbe strani); Fölkel, *La Risiera di San Sabba*, str. 150-153

drugim nekdanji fašist).⁴⁵ Angleške in ameriške zavezniške sile so se po 8. septembru 1943 bale, da bi z radikaliziranjem boja proti fašizmu ter s kaznovanjem fašističnih zločinov in dejanj kolaboracije okrepile komunizem; v njihovih očeh so ga še posebno poosebljali ljudje, ki so se borili oziroma zavzemali za priključitev k Jugoslaviji.

Prav gotovo pa sodi k politiki pozabe tudi povojni molk o travmatskih izkušnjah preživelih, tako na italijanski kot na slovenski oziroma pro-jugoslovanski strani.

Ko je leta 1946 torinski Jud Primo Levi, eden najbolj prodornih pričevalcev o nacističnih lagerjih, iskal izdajatelja za svojo prvo knjigo spominov na Auschwitz, so mu ugledne italijanske založbe druga za drugo obrnile hrbet. Popis njegove taboriščne proze je nazadnje pod naslovom *Se questo è un uomo* vendarle izšel pri malem založniku in to v temu primerni nizki nakladi. Uspeh pri italijanskem bralstvu in naposled tudi v mednarodni javnosti je delo doživelo šele ob izdaji ugledne torinske založbe Einaudi leta 1957.⁴⁶ Iz Levijevega proznega opusa je bilo v slovenščino doslej prevedeno le eno samo delo (*Il sistema periodico*), v kateri pa ima taboriščna tematika povsem obrobni pomen.⁴⁷ Tudi druga svetovno znana dela judovskih avtorjev doslej niso bila prevedena v slovenščino. Vendar tega ne gre razumeti toliko kot nezanimanje za to, kar se je med vojno dogajalo Judom, temveč predvsem kot dejstvo, da se tudi med Slovenci v Italiji žrtve (preživele ali pokojne) v povojnem času in še mnogo dlje niso smele prikazovati kot takšne. Tržaški slovenski pisatelj Boris Pahor (roj. 1913; od januarja 1944 je bil v različnih koncentracijskih taboriščih v Nemčiji) je v svoji knjigi *Nekropola*, ki šteje med sicer še manj znane, a vse bolj brane vrhunske tekste o tematiki *šo'ah*,⁴⁸ zapisal: taboriščna žrtev je v »naši« kolektivni zavesti še vedno »neljubi gost«.

Glavni razlog tega vidi pisatelj v dejstvu, da je slovenska politična in intelektualna elita ovijala partizane, ki so se borili proti fašizmu in nacifašizmu, z »glorijolo junaštva«, med tem ko je žrtvam posvetila »nanagloma izgovorjen spomin, drugače pa molk«. ⁴⁹ K temu dodaja še politični račun, da so »junaški partizani« s svojo vlogo utrjevali heroično koncepcijo zgodovine ter politični režim, ki je bil do leta 1954 (Londonski sporazum) težiščno vezan na državno oblast Slovenije oziroma

* * *

⁴⁵ Fölkel, *La Risiera i San Sabba*, str. 154; Zidar, »Il processo della Risiera«, 3. izd., str. 154

⁴⁶ Verginella, »Zgodovina žrtev«, str. 119

⁴⁷ Nekaj mesecev po zapisu tega prispevka, oktobra 2003, je pri založbi Studia humanitatis v Ljubljani in slovenskem prevodu izšlo še Levijevo delo »Potopljeni in rešeni« (I sommersi e i salvati).

⁴⁸ Boris Pahor, *Nekropola*, Maribor, Trst (Trieste) 1967. Knjiga je prevedena v francoščino (1980; žepna izdaja 1996), esperanto (1993), angleščino (1996), italijanščino (1997) in nemščino (2001). Gl. tudi Marija Juri *Razprave in gradivo/ Treatises and Documents*, št. 36-37, 2000, str. 69-93

⁴⁹ Pahor, *Nekropola*, str. 173

Jugoslavije, žrtve pa so doživljale pasivno izpostavljenost ter muke ugašanja življenja, ki ne moreta biti ne heroična ne režimotvorna.

Nazoren v tem sklopu je zapis Slavoja Žižka, ki se nanaša na »'stalinistično' vizijo« s posebnim ozirom na »aktualna vprašanja spomeniškega varstva«. V njem ugotavlja, da je »lažje razumeti koncentracijske rablje kot njihove žrtve; rabelj gre v fantazmatsko podobo nacističnega hudobneža, ki uživa v mučenju soljudi [...] je zgolj skrajna točka lestvice, kjer imamo na eni strani hrabrega heroja, ki se žrtvuje za domovino in svobodo, na drugi pa povampirjenega rablja – toda žrtev, zanjo enostavno ni mesta.«⁵⁰ In žrtve so krive, še posebno, če so preživele – morale bi umreti. Ta Žižkova razlaga drži, če jo dojamemo iz razlike dveh smrti: preživeli so bili »v nekem pomenu že mrtvi, zrušeni kot 'osebnosti', pa so vseeno še živeli.«⁵¹

V zvezi s povratniki iz nemških koncentracijskih taborišč pa je treba hkrati upoštevati, da se ta mehanizem kaže v tem, da se še dolgo časa po vojni niso otesli etikete sumljivih domoljubov (podobno kot se te etikete niso mogle otestiti tako imenovane »krive« žrtve, ki so jih vsaj še v prvi fazi sojenja *de iure* utelešali partizani, internirani v Rižarni). Takšen razvoj se je kazal v ustanovitvi »Sodišča slovenske narodne časti«, pred katerim so od maja do avgusta 1945 na raznih krajih v Sloveniji tekli procesi proti osebam, ki so »prekršile narodno čast«. To so bile osebe, ki s svojim vedenjem sicer niso zagrešile ali pomagale okupatorju pri njegovih vojnih zločinih – tako besedilo zakona – so pa »škodila ali bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda *in njegovi odpornosti*« (izp. v kurz. M. J. P).⁵² Ta razvoj je svoj višek dosegel z »dachauskimi procesi« v letih 1948 in 1949. 43 nekdanjih internirancev, članov taboriščnih komitejev, je bilo obtoženih tako medvojnega sodelovanja z gestapom kot povojnega sodelovanja z zahodnimi obveščevalnimi službami; obsojeni so bili na dolge zaporne kazni, od 15 smrtnih obtožb je bilo 11 izvršenih. Nekdanji obsojenci so bili dokončno rehabilitirani šele na 10. Kongresu Zveze komunistov Slovenije leta 1986.⁵³

S spremembo političnih razmer v Sloveniji, še zlasti pa po njeni »osamosvojitvi«, se v Sloveniji sami pa tudi zunaj nje – manj očitno, a vendar tudi med Slovenci v Italiji – veliko razpravlja o potlačeni ali zamolčani zgodovini terorja in preganjanja zlasti v komunističnem obdobju od leta 1945 do 1990. Še največ prahu so dvignila prizadevanja pisatelja Draga Jančarja, ki je pod navdihom

* * *

⁵⁰ Slavoj Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana 1988, str. 215; gl. tudi Ivanka Hergold, »Zapiski o Pahorjevi Nekropoli«, v Marija Pirjevec and Vera Ban Tuta (ur.), *Pahorjev zbornik*, Trst 1993, str. 171

⁵¹ Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci*, str. 215

⁵² Cit. po Milko Mikola, »Povojne nasilne razlastitve premoženja v Sloveniji«, v Drago Jančar, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1999, str. 58

⁵³ Enciklopedija Slovenije, 2. zv., Ljubljana 1988, str. 167; Enciklopedija Slovenije, 9. zv., str. 98

odmevne knjige *Le livre noir du communisme* (Stephane Courtois in sodelavci) izdal dokumentacijo z naslovom *Temna stran meseca* ter na to temo pripravil tudi razstavo.⁵⁴ Knjiga na več mestih eksplicitno predpostavlja »kavzalni neksus« (Ernst Nolte) med dvema totalitarizmoma, češ komunizem in fašizem/nacizem sta bila »eno in isto«. ⁵⁵ Ugotovitev, da sta se oba totalitarizma umazala z zločinskimi dejanji, odgovarja povzdigovanju (novega) antikomunizma v »zgodovinsko paradigmo« (Enzo Traverso),⁵⁶ ki se vse bolj kaže kot bližnjica k normalizaciji (naci)fašizma in s tem k zanikanju izjemnosti *šo'ah*. O tem končno govori tudi molk, v katerega je prevladujoče slovensko mnenje zavilo vprašanje fašizma. Ali, kakor je zapisal Rastko Močnik: »Kakor sramni pas nad vprašanjem fašizma visi puhlica antikomunizma. Kdor bi kaj hotel storiti proti fašizmu, se zdi, da bi se kompromitiral za komunista.« ⁵⁷

Pritrdimo lahko Primu Leviju, ki je zapisal, da lahko celotno zgodovino nacizma – to bi lahko rekli tudi za fašizem – beremo kot »vojno proti spominjanju«, kot »negacijo resnice tja do definitivnega bega iz resničnosti same«. ⁵⁸ Pri tem ni mislil le na storilce ali na povojni svet, ki je svetu koncentracijskega univerzuma obrnil hrbet, temveč tudi na žrtve. Tako je opozoril še na nadaljnji aspekt, ki se ujema z orisano politiko pozabe: skrajna travmatska doživetja taboriščnikov silijo v amnezijo, v molk.

Pri proučevanju pričevanj preživelih v fašističnih in nacističnih koncentracijskih taborišč (upoštevala sem spominske zapise tako Slovencev v Italiji kot Slovencev na Koroškem),⁵⁹ sem vedno znova naletela na pojav, da preživeli zelo poredko tematizirajo občutke elementarne nemoči, strahu, panike, fragmentacije, ki so osrednja doživetja ekstremnih travmatizacij, za kar gotovo obstajajo razlage. Omenila sem (skrajni) odpor, na katerega so po vojni naleteli preživeli. Dodati je treba, da je vrsta pričevanj spisana po vsakokratnem »skupinskem« ali politično-ideološkem scenariju, ki doživetja »polika« in uredi v zaželeno celoto. Opravka imamo tudi s strahom preživelih, da bi poglobljeno vživetje v koncentracijski univerzum lahko povzročilo ozaveščenje preživelih muk in strahot, kar bi omajalo njihov »obrambni sistem«, še kako potreben za preživetje. Sicer pa je bil ta »sistem« na delu že v »krematorijskem svetu«. Tako se denimo Borisu Pahorju

* * *

⁵⁴ Drago Jančar et al (ur.), *Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998

⁵⁵ Ibid., 20, 45, 72. V Primorskem dnevniku ki izhaja v Trstu, se 10. 1. 2003 zunanja dopisnica v rubriki Žarišče zgraža nad bivšim premierjem Janezom Drnovškom, da v neki televizijski oddaji »ni obsodil komunističnega totalitarizma in je na vprašanje neke volivke, če enači komunizem s fašizmom, jasno odgovoril, da ne.«

⁵⁶ Enzo Traverso, *Der neue Antikommunismus. Zu Noltens, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts*, URL: http://www.nadir.org/nadir/periodika/jungle_world/_2000/31/15a.htm

⁵⁷ Rastko Močnik, *Extravagantia II. Koliko fašizma?* (Studia humanitatis), Ljubljana 1995

⁵⁸ Primo Levi, *I sommersi e i salvati*, Torino 1986, str. 20

⁵⁹ Izsledki raziskave bodo predvidoma leta 2004 ali 2005 izšli tudi v knjižni obliki.

večkrat zazdi, da je bil »zavoljo spojitve s strahom v tem svetu neobčutljiva filmska kamera, ki ne čustvuje, ampak samo snema« – kamera, »ki je bila trda in nepremična od strahu«, nasilno odrezana od spomina in preteklosti. »Ne pomnim namreč, da bi kdaj s silo odklanjal sleherne vezi s prejšnjim življenjem, ločil sem se od njega v neznatnem trenutku, a korenito.«⁶⁰

Ugotovitev se ujema s teoretskimi metaforami o »praznini«, »luknji«, »rezu« ali celo o »novem začetku«, kakor se izpričujejo zlasti v kontekstu »mišljenja po Auschwitzu« Gre v bistvu za zavajajoče metafore, ki krepijo fantazmo o neberljivosti ali neizgovorljivosti travm, kar bi lahko imenovali »retoriko molka« (Klaus Naumann). Proti taki predpostavki pa govori nenehno izražena želja, celo nuja po pisanju ali govorjenju. In prav ta nuja, lahko bi celo govorili o »imperativni potrebi«, ki kaže na nekaj nezaključivega, na zastoj časa ali tudi na ritualizacijo spomina, »legitimira« Noltejev stavek: »Preteklost, ki noče miniti.« Končno tudi za to, ker se ta preteklost v tej ali drugi obliki prenaša iz generacije v generacijo, torej na potomce.

* * *

⁶⁰ Pahor, *Nekropola*, str. 125

LITERATURA:

- ANED (Associazione Nazionale ex Deportati - sezione Trieste) (izd.), *Dallo squadristico fascista alle stragi della Risiera, Trieste, Istria, Friuli, Trieste* 1978
- ARENDR, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht über die Banalität des Bösen*, München 1997
- BARKER, Thomas M., *Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba*, Ljubljana 1991
- BAJC, Gorazd, *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*, Knjižnica Annales 30, Koper 2002
- BAUMAN, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, 2. izd., Ithaca, New York 2000, str. X
- BON, Silvia, *Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte*, Gorizia 2000
- BURGIO, Alberto (ur.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Bologna 1999
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco, »Internamento e deportazione dei civili jugoslavi (1941-'43)«, v Costantino Di Sante (ur.), *I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione (1940-1945)*, Milano 2001, str. 134-161
- CERNIGOI, Claudia, *Operazione foibe a Trieste*, Udine 1997
- COLLOTTI, Enzo, *L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata. 1943-1945*, Milano 1963
- COLLOTTI, Enzo, »Sul razzismo antislavo«, BURGIO, Alberto (ur.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Bologna 1999, str. 33-62
- COSLOVICH, Marco, *I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*, Milano 1994
- ČERMELJ, Lavo, *Life-and-Death Struggle of a National Minority (The Jugoslavs in Italy)*, Ljubljana 1936
- DE FELICE, Renzo, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, 2 zv., Milano, 1977
- DI SANTE, Costantino (ur.), *I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione (1940-1945)*, Milano 2001

- DRČAR, Murko, Mojca, »Here death tired of death«, v Jezenik, *Struggle for Survival* (slov. izvirnik 1997)
- ELIAS, Norbert, *Über den Prozeß der Zivilisation*, 2. zv., Frankfurt am Main 1999
- ELSTE, Alfred, KOSCHAT, Michael, FILIPIČ, Hanzi, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*, Celovec, Ljubljana, Dunaj 2002
- FERENC, Tone, *La provincia »italiana« di Lubiana. Documenti 1941-1942*, Udine 1994; Tone Ferenc, »Si ammazza troppo pocco«. *Condannati a morte-ostaggi-passati per le armi nella Provincia di Lubiana 1941-1943. Documenti*, Ljubljana 1999
- FERENC, Tone, *Rab-Arbe-Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti*, Ljubljana 2000
- FOGAR., Galliano, »Dalle aggressioni fasciste alla occupazione nazista«, v ANED (Associazione Nazionale ex Deportati - sezione Trieste) (izd.), *Dallo squadristico fascista alle stragi della Risiera, Trieste, Istria, Friuli*, Trieste 1978, str. 71-122
- FÖLKEL, Ferruccio, *La Risiera di San Sabba*, Milano 1979
- FÖLKEL, Ferruccio, *Rizarna. Vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu*, Trst 1990
- GALLUCCIO, Fabio, *I lager in Italia. La memoria sepolta nei duecento luoghi di deportazione fascisti*, Civezzano 2002, str. 131
- GOMBAČ, Boris M., *Trst-Trieste. Dve imeni ena identiteta*, Ljubljana, Trst 1993
- HERGOLD, Ivanka, »Zapiski o Pahorjevi Nekropoli«, v Marija Pirjevec and Vera Ban Tuta (ur.), *Pahorjev zbornik*, Trst 1993, str. 159-174
- HILBERG, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 3. zv., Frankfurt am Main 1999
- HITLER, Adolf, *Mein Kampf*, Roma 1971
- JANČAR, Drago et al (ur.), *Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998
- JEZERNIK, Božidar, *Struggle for Survival. Italian Concentration Camps for Slovenes during the Second World War*, Ljubljana 1999 (slov. izvirnik 1997)
- JURIĆ PAHOR, Marija, »Civilizacija in nasilje«, v *Razprave in gradivo/Treatises and Documents*, št. 35, 1999, str. 29-61

- JURIĆ PAHOR, Marija, »K semantiki 'Nekropole'«, v *Razprave in gradivo/Treatises and Documents*, št. 36-37, 2000, str. 69-93
- JURIĆ PAHOR, Marija, *Narod, identiteta, spol*, Trst (Trieste), 2000
- KACIN WOHINZ, Milica, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*, Koper (Capodistria) 1990
- KACIN WOHINZ, Milica, PIRJEVECm Jože, *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1998*, Venezia 1998
- KLINKHAMMER, Lutz, *Zwischen Bündnis und Besatzung. Das nationalsozialistische Deutschland und die Republik von Salò 1943-1945*, Tübingen 1993
- LEVI, Primo, *I sommersi e i salvati*, Torino 1986
- LONGERICH, Peter, *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur »Endlösung«*, München 2001
- MATTA, Tristano, »Risiera di San Sabba. Il difficile cammino della memoria della giustizia«, v Di Sante (ur.), *I campi di concentramento in Italia*, str. 300-317
- MIKOLA, Milko, »Povojne nasilne razlastitve premoženja v Sloveniji«, v Drago Jančar, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1999, str. 53-64
- MOČNIK, Rastko, *Extravagantia II. Koliko fašizma?* (Studia humanitatis), Ljubljana 1995
- NOLTE, Ernst, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Berlin 1987
- OLIVA, Giani, »Foibe«, v Victoria de Grazia and Sergio Luzzatto, *Dizionario del Fascismo*, 1. zv. (A-K), Torino 2002, str. 545-547
- PAHOR, Boris, *Nekropola*, Maribor, Trst 1967
- PAHOR, Milan, *Delauska enotnost - Unità Operaia*, Ljubljana, Trst 1986
- PAHOR, Milan, *Slovensko denarnišтво v Trstu*, Trst 1989, str. 132-140; Milan Pahor, *Jadranska banka v Trstu*, Trst, 1996
- PARIN, Paul, »Der nationalen Schande zu begegnen. Ein Vergleich der deutschen und italienischen Kultur«, v isti: *Noch ein Leben. Eine Erzählung. Zwei Versuche*, Freiburg im Breisgau
- PAROVEL, Paolo, *Velika prevara na slovenski zahodni meji. Dosje Italija*, Kamnik 1996

- PAROVEL, Paolo, *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella »Venezia Giulia« dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti*, Trieste 1985
- RASPANTI, Mauro di, »Il mito ariano nella cultura italiana fra Otto e Novecento, v Alberto Burgio (ur.), *Nel nome della razza, Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Bologna 1999
- SARFATTI, Michele: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*, Torino 2000
- SCALPELLI, Adolfo (ur.), *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*, ANED-Ricerche, 2 zv., Milano 1988
- STEINBERG, Jonathan, *Deutsche, Italiener und Juden. Der italienische Widerstand gegen den Holocaust*, Göttingen 1994
- TRAVERSO, Enzo, *Der neue Antikommunismus. Zu Noltes, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts*,
- URL: http://www.nadir.org/nadir/periodika/jungle_world/_2000/31/15a.htm
- THE REGIONAL NATIONAL LIBERATION COMMITTEE FOR THE SLOVENE LIT-TORAL AND TRIESTE (izd.), *The Julian March*, Trieste 1946
- TRHOHA, Nevenka, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*, Ljubljana 1999
- VERGINELLA, Marta, »Zgodovina žrtev in krvnikov (spremna beseda)«, v Wolfgang Benz, *Holokaust*, Ljubljana 2000, str. 124-125
- VOLK, Alessandro, »O lastništvu in uporabi kompleksa Rižarne pri Sv. Soboti«, v *Annales*, št. 18, 1999, str. 431-442
- VRATUŠA, Anton, *Iz verig v svobodo. Rabska brigada*, Ljubljana 1998
- ZIDAR, Fernando, »Il processo della Risiera«, v ANED (ur.), *Dallo squadristico fascista*, 3. izd. (1978), str. 153-174
- ZUCCOTTI, Susan, *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue and Survival*, New York and London 1987
- ŽIŽEK, Slavoj, *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana 1988